

ABBAS ZAMANOVUN KİTABXANASI

1993-cü il aprelin 1-i Azərbaycanın çağdaş tarixinə iki üzücü, sarsıdıcı hadisə ilə daxil olmuşdu.

Həmin gün erməni işğalçıları yurdumuzun daha bir alınmaz qalasını - taleyin ümidinə buraxılmış, hər tərəflə əlaqəsi kəsilmiş Kəlbəcəri işğal etmişdilər.

Həmin gün Azərbaycan mədəniyyətinin cəfəkeşlərindən biri olan görkəmli alim, vətənpərvər ziyalı Abbas Zamanov (1911-1993) dünyaya gözlərini qapamışdı.

Bir elin işğalı ilə bir şəxsin ölümü arasında bərabərlik işarəsi qoyduğuma görə məni qınamaq fikrinə düşənlər tələsməsinlər.

Əbəs deyil ki, əski zamanlardan "Alim öldü-ələm öldü" - deyiblər.

Xalq arasında "aldatma günü" kimi məşhur olan 1 apreldə biz taleyin iki məkrli hiyləsi ilə üz-üzə qalmışdıq. Həmin gün həm alimimizi, həm də qədrini bilmədiyimiz, qorumağı bacarmadığımız ələmimizi itirmişdik.

Bu iki acı xəbəri Türkiyədə, yarım ildən bəri çalışdığım Ərzurum Atatürk universitetində eşitdim. Türkiyə siyasi müxalifəti, ilk növbədə isə mətbuat Kəlbəcərin düşmən əhatəsində qalmış dinc sakinlərini xilas etmək üçün "kardeş Azərbaycandan" bir neçə helikopter - vertolyot əsirgəyən iqtidarı sərt tənqid atəşinə tutmuşdu. Amma bu qarmaqarışıqda ələmimizin verdiyi itki də diqqətdən yayınmamışdı. "Tərcüman", "Zaman" qəzetləri "Abbas Zamanov öldü!" başlığı ilə qısa, lakin yanıqlı yazılar dərc etmişdilər.

Universitetdəki azərbaycanlı "mühacir öyrətim üyələri" ilə (müxtəlif fakültələrdə 10 nəfərə yaxın həmvətənimiz çalışırdı) gündəlik təmaslar sayəsində ölkəmizlə daha yaxından maraqlanan türk həmkarlarımız "Hocam, Kelbeceri de kayb etdiniz. Şimdi nasıl olacaq?" - deyər soruşanda bütün canıyananlıq və dərddə həmdəmlilik notlarına baxmayaraq, özüm də fərqi nə varmadan bu sualda gizli bir sərzoniş, sancma olduğunu düşünürdüm. Aydın məsələdir ki, belə deyildi. Aydın məsələdir ki, alçaldılmış, təhqir edilmiş izzəti-nəfsimiz bizi hər şeydən xoflanmağa, şübhələnməyə vadar edirdi. Hər halda başqa cür ola bilməzdi. Amma çalışdığım dil-ədəbiyyat fakültəsində Abbas Zamanovun ölümü ilə əlaqədar başsağlığı verənlər, təəssüf və kədər izhar edənlər hisslərində, sözlərində tam səmimi idilər.

Ədəbiyyatçılardan tutmuş dilçilərə, tarixçilərə, ilahiyyatçılara qədər Ərzurum Atatürk universiteti cəməsində əksər alimlər Abbas müəllimi tanıyırdı.

Bu təsadüfi deyildi. Hər şeydən öncə, inanclı türkçü və vətənpərvər olan Abbas Zamanovun Ərzurum universiteti ilə çoxillik səmərəli əməkdaşlığının, bu elm ocağına göstərdiyi təmənnəsiz xidmətin nəticəsi idi.

1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən Abbas müəllim o zaman Ərzurumda çalışan gənc ədəbiyyatşünas alim, Türkiyədə Azərbaycan mədəniyyətinin ən fəal, ardıcıl təbliğatçılarından Əli Yavuz Akpınar vasitəsilə (indi İzmirdəki Egey universitetinin professoru olan Yavuz bəy eyni fəaliyyətini daha böyük ölçüdə davam etdirir) universitet kitabxanasına Bakıda çıxan kitabları göndərməyə başlamışdı. Zaman keçdikcə bu kitabların sayı o qədər artmışdı ki, onların əsasında ayrıca bir mini kitabxana təşkil etmək zərurəti yaranmışdı.

Universitet kitabxanası nəzdində "Abbas Zamanov bağış kitablığı" (yəqin ki, Azərbaycan türkcəsində bunu "Abbas Zamanovun hədiyyə etdiyi kitablar" şəklində çevirmək daha məqbuldur -

V.Q.) belə meydana çıxmışdı. "Bağış kitablığı"nın yerləşdiyi otaq əsas kataloqlar olan zalın sol tərəfində idi. Onun yuxarı başından Abbas müəllimin portreti asılmışdı. Rəflərdə isə klassik və müasir Azərbaycan yazıçılarının əsərləri, dünya klassikasının ana dilimizdəki nəşrləri, eləcə də dilə, ədəbiyyata, tarixə və elmin digər sahələrinə aid əsərlər toplanmışdı. Dəqiq hesabını bilmirəm, amma "Bağış" fondundakı kitab və dövrü nəşrlərin sayı mindən az olmazdı. Abbas müəllim demək olar ki, son yarım əsrdə Azərbaycanda meydana çıxan bir çox nəşrlərin Atatürk universitetinə çatdırılması qayğısına qalmışdı.

Bu mini kitabxana ölkəmizə marağın nisbətən güclü olduğu və çoxlu Azərbaycan əsilli insanların yaşadığı Ərzurumda kifayət qədər populyar idi.

Ərzurum universitetində çalışdığım il yarım ərzində mən də dəfələrlə həmin "bağış kitablığı"ndan yararlanmışdım. "Yararlanmışdım" demək azdır. Əslində, bu mənim üçün göydəndüşmə bir fürsət olmuşdu. Məhz Abbas müəllimin kitabları sayəsində həm elmi, həm də pedaqoji fəaliyyətimi uğurla davam etdirə bilmişdim.

Təbii ki, Atatürk universitetində Azərbaycan və "dış türklər" ədəbiyyatı fənni üzrə oxuduğum mühazirələrin hazırlanması üçün "öz kitablarımıza" böyük ehtiyacım vardı. Onların hamısını Bakıdan özüm ilə gətirməyim mümkün deyildi. İkincisi, 1988-ci ildə Türkiyəyə ilk səfərim zamanı münasibət qurduğum keçmiş millət vəkili, "Ötükən" nəşriyyatının sahibi, qiymətli türk ziyalı Nevzad Kosaoğlunun təklifi ilə qoşulduğum mühüm bir layihənin gerçəkləşdirilməsi üçün Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərlərinin əlimin altında olması son dərəcə zəruri idi.

Nevzad bəy həmin dövrdə 10 cildlik "Böyük türk klassikləri" antologiya-ensiklopediyasının nəşrini başa çatdırmışdı. Keçmiş SSRİ-nin süqutu ərəfəsində türk respublikaları ilə əlaqələrin asanlaşması bu seriyayı genişləndirmək imkanı yaratmışdı. Əgər ilk on cildə əsasən Anadolu türk ədəbiyyatı yer almışdysa, sonrakı 15 cildin digər türk ədəbiyyatlarına həsr olunması nəzərdə tutulurdu. "Böyük türk klassikləri"nin 4 cildi Azərbaycan ədəbiyyatına ayrılmışdı. Azərbaycan türkcəsi ilə günümüze çatan ilk şeirin müəllifi İzzəddin Həsənoğludan XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrün ədəbi nümunələrinin seçilməsini, müəlliflər haqqında icmal-oçerklər və zəruri şərhlər hazırlanmasını mən öz üzərimə götürmüşdüm.

Ərzuruma yola düşdüyüm 1992-ci ilin sentyabrında bu nəhəng işin çox az bir hissəsi yerinə yetirilmişdi. Maddi və mənəvi sıxıntılar ucbatından qeyri-müəyyən müddətə Türkiyəyə getmək zərurəti yarananda Nevzad bəyin yanında yalançı çıxacağımı düşündüm. Çünki hətta Bakıda antologiya-ensiklopediya üzərində işlədiyim vaxt şəxsi kitabxanamın yetərinə böyüklüyünə baxmayaraq ara-sıra Axundzadə, yaxud Akademiya kitabxanasına üz tutmalı olurdum. Türkiyədə onlarla azərbaycanlı müəllifin əsərlərini, onların həyat və yaradıcılıqları haqqındakı tədqiqat və monoqrafiyaları, soraq kitabçalarını haradan tapacaqdım?

Ona görə də layihə üzərindəki işi təxirə salmağı, bu da mümkün olmasa, çox ürəkdən qoşulduğum və artıq müəyyən bir hissəsini hazırladığım antologiya-ensiklopediyadan imtina etməyi düşünürdüm. Və belə bir zamanda Abbas müəllimin Ərzurum universitetinə hədiyyə etdiyi kitablar dadıma çatdı. Qaynaqların, mənbələrin bir yerə cəm olması nəticəsində çoxcildli nəşr üzərindəki iş Bakıdakından da sürətlə getməyə başladı. Hər dəfə "bağış kitablığı"ndan yeni-yeni kitablar götürəndə ürəyimdə Abbas müəllimə dönə-dönə minnətdarlıq edirdim. Azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri ilə maraqlanan, kiril əlifbası ilə oxumağı bacaran tələbələr də bir müddət sonra bu balaca kitabxananın daimi oxucularına çevrilmişdilər.

1993-cü ilin sonlarında "Böyük türk klassikləri" seriyasından Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunan birinci cild çapdan çıxdı. Bu təkcə mənim deyil, həm də artıq o zaman həyatda olmayan Abbas müəllimin zəhmətinin bəhrəsi idi. Əgər onun vaxtilə qardaş Türkiyəyə göndərdiyi kitablar olmasaydı, Ərzurumda bu işin öhdəsindən gəlmək qeyri-mümkün idi.

Başqa bir görkəmli alim və kitabşünasımız Əziz Mirəhmədovun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı hazırladığım cildlər haqqında "Xalq qəzeti"ndə dərc etdirdiyi "Doğmaca kitablar" məqaləsini də minnətdarlıq hissi ilə xatırlayıram...

Amma bütün bunlardan Abbas müəllimin xəbəri olmadı...

1993-cü ilin təkcə Azərbaycan üçün deyil, Türkiyə üçün də nəhs gələn səksəkəli aprel günlərində (ölkədə böyük islahatların binasını qoymuş səkkizinci Prezident Turqut Ozal aprelin 17-də qəflətən vəfat etmişdi) Abbas Zamanovun ölüm xəbəri Ərzurum universitetinin rəhbərliyini laqeyd buraxmamışdı. Onun ruhu qarşısında son borc kimi şəxsi kitabxanasını universitet üçün almaq ideyası meydana çıxmışdı. Bu ideyanın əsas müəlliflərindən və qızgın tərəfdarlarından biri filologiya fakültəsinin dekanı, professor Şərif Aktaş idi.

Sorbonna universitetində mükəmməl Avropa təhsili məktəbi keçmiş Şərif bəy mühafizəkar Ərzurum mühitində tam bir Kefli İskəndər təsiri bağışlayırdı. Amma Cəlil Məmmədquluzadənin ölməz qəhrəmanı qədər cəsarətli və üsyankar olduğunu deyə bilməzdim. Çünki içi barışmazlıq və üsyanla dolu olsa da, zahirən hamı kimi görünməyə çalışırdı. Universitetin əksər müəllimlərindən fərqli olaraq məscidə getməsə də, Ramazan ayında özünü oruc tutan kimi göstərirdi. Bu səbəbdən də orucluq günlərində siqaret çəkməyə həmişə mənim otağıma gəlirdi. Dinçi həmkarlarının kabinetində tütün iyini hiss edəcəklərindən ehtiyatlanırdı. İndiyə qədər yadımdan çıxmır, bir dəfə, görünür, yenə də orucluq məsələsində başqalarından fərqlənmədiyini göstərmək üçün məni hamının eşidəcəyi bir tərzdə evinə, iftara çağırırmışdı. Və həmin iftar süfrəsində... rakı görəndə təəccüblənmədim. Düşündüm ki, bu Şərif Aktaşın qəbul etmədiyi, lakin qaydalarına uyğun yaşamağa məcbur olduğu cəmiyyətə, ictimai münasibətlər sisteminə özünəməxsus etirazı, üsyanıdır.

Şərif bəylə Azərbaycanın tanınmış yazıçıları, şairləri, ədəbiyyatşünas alimləri, eləcə də "bağış kitablığı" sayəsində Ərzurumda daha yaxşı tanınan Abbas müəllim haqqında çox söhbətlərimiz olmuşdu. Kədərli hadisədən xəbər tutan kimi "Senin hocanın kitablarını universitete alıb götürmeliyiz!"-dedi. Tezliklə məsələni o zamankı rektor, sonralar bir müddət Bakıda Qafqaz universitetinə də rəhbərlik edən professor Ərol Erolla danışdı və mənim, necə deyərlər, ilkin "kəşfiyyat" məqsədi ilə Bakıya ezam edilməyim haqqında qərar qəbul olundu.

Həmin səfərin ən faydalı tərəfi mərhum alimin ruhu qarşısında son borcunu vermək, cümə axşamlarında iştirak etmək imkanının yaranması oldu. Abbas müəllimin ailəsi ilə əvvəlcədən də müəyyən əlaqələrim vardı. Onun istəyi ilə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əyani aspiranturasında oxuyan nəvəsi Aygün Rzayevanın elmi rəhbəri təyin olunmuşdum.

Bakıya gəlib Abbas müəllimin yaxınları və doğmaları ilə görüşsəm də, Ərzurum universitetindən alınan təklif barəsində heç kimə heç bir söz demədim. Əvvəla, hələ yas mərasimi başa çatmamışdı və belə söhbətin yeri deyildi. O biri tərəfdən də Abbas Zamanov qardaş ölkəyə artıq bir kitabxanalıq kitab bağışlamışdı. İllər boyu topladığı kitabxanasının vətəninə qalmasının, Azərbaycan elminə və mədəniyyətinə, ən azı filoloq nəvəsinə xidmət etməsi mənə daha doğru və ədalətli qərar təsiri bağışlayırdı.

Ərzuruma qayıdandan sonra "əliboş" gəlməyimin həqiqi səbəblərini ürək qızdırdığım Şərif Aktaşə izah etdim. Fikrimlə razılaşıb "Belke de doğru olanı sen yapmışsın. Şurdakı yobazlar (Ərzurumda "cahil", "nadan" mənasında işlənir - V.Q.) hiç kitab okumazlar ki!" - dedi.

Amma buna baxmayaraq, indinin özündə də əmin deyiləm: Abbas Zamanovun kitabxanasını xilas etdim, yoxsa bu kitablarla həqiqətən maraqlananların, onlara daha çox ehtiyac duyanların üzünə qapadım?

Yazıqlar olsun ki, zaman keçdikcə biz kitaba, müəllimə münasibət məsələsində Şərif bəyin şikayətçi olduğu həmin o Türkiyəni də ötüb keçdik.

Abbas müəllim 60-80-ci illər elmi-ədəbi mühitinin canlı əfsanələrindən biri idi. O, həm də cəmiyyətimizdə indi demək olar ki, tamam yoxa çıxan "köhnə kişilərin" bizim nəslin gördüyü, təmas qurmaq imkanı qazandığı son nümayəndələrindən sayıla bilərdi. Hətta özündən bir neçə yaş böyük dostu, professor Əziz Şərif də Abbas Zamanovun şəxsində ilk növbədə insanlıq və vətəndaşlıq missiyasını ləyaqətlə həyata keçirən "köhnə kişi" görürdü. "Sənin dostluğun mənə həm dayaq, həm də təsəllidir, - deyə Moskvadan ona göndərdiyi məktubların birində yazırdı. - Dostluqda, sədaqətdə sənin mislin yoxdur. Sənin bu keyfiyyətin mənə keçmiş kişiləri (əsl kişiləri) xatırladır - mənim atamı (maarifçi ziyalı Qurbanəli Şərifov nəzərdə tutulur - V.Q.), Sıdqini, Sabiri, Mirzə Cəlili xatırladır".

Milli təəssübkeşliyi, cəsarəti, qədirlənliyi ilə həm öz nəslinin nümayəndələri, həm də gənclər arasında ad çıxarmışdı. Özünün çox kitabı çap olunmasa da, başqalarının kitablarını yaymaqla daha çox populyarlaşmış, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təbliğatçılarından biri kimi tanınmışdı. Klassik və müasir ədəbi irsimizlə bağlı heç bir diqqətəlayiq hadisə, yaxud şəxsiyyət onun diqqətindən kənarda qalmamışdı.

Toxunduğu mövzuları dərinliyi və təfərrüatı ilə işləmiş, üz tutduğu sahələrdə həqiqi nüfuz sahibinə çevrilə bilmişdi. Ömrünün çoxunu millətimizin böyük cəfəkeşlərinin - Sabirin, Mirzə Cəlilin yaradıcılıq irslərinin öyrənilməsinə həsr etmişdi. Ədəbiyyatımızın Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, S.S.Axundov, S.Hüseyn, H.Nəzərli, S.M.Qənizadə kimi görkəmli nümayəndələrinin əsərləri Abbas müəllimin tərtibi, müqəddimə və şərhləri ilə nəşr olunmuşdu. Həmidə xanımın neçə-neçə monoqrafiyadan qiymətli olan "Cəlil Məmmədquluzadə haqqında xatirələr" kitabını əlyazması əsasında Azərbaycan və rus dillərində çapa hazırlamışdı.

"Heç bir ədəbiyyat sənin kimi mücahidsiz keçinə bilməz. Vay o ədəbiyyatın halına ki, onun Abbas Zamanovu olmasın!" - professor Əziz Şərifin bu sərrast kəlmələri klassik və müasir Azərbaycan söz sənətinin tədqiqi, nəşri və təbliği üçün Abbas müəllimin gördüyü böyük işlərə verilən həqiqi qiymət idi.

Ali təhsilini qiyabi yolla Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda alsa da, əslində elmdə və həyatda qazandığı bütün nailiyyətlər keçdiyi "həyat universitetləri" sayəsində mümkün olmuşdu.

On yaşından ehtiyacın hər üzünü görmüş, Naxçıvanın və Bakının uşaq evlərində böyümüşdü. Gənclik dövrü "böyük terrorun" və müharibənin ağır illərinə təsadüf etmişdi. Amma bu çətinliklərə baxmayaraq, Abbas müəllim zəhmətsevərliyi sayəsində həyatda öz yerini tuta bilmişdi. Görünür, gəncliyində bir müddət müxtəlif ictimai-siyasi işlərdə çalışması, daim insanlarla təmasda olması ona heç zaman quru, pedant kabinet aliminə çevrilməyə imkan verməmişdi. Abbas müəllim elmi və ictimai fəaliyyətini həmişə paralel davam etdirmiş, heç vaxt vəzifəsini yalnız yazmaqla bitmiş sayan alimlərdən olmamışdı. Yalnız fikir yox, həm də əməl adamı idi. Gəlişi gözəl sözlər deməyi yox, iş görməyi daha üstün tuturdu. Özünü tabe tutduğu bu prinsip və daxili intizam nəticəsində illər boyu heç kimdən tapşırıq

gözləmədən, heç kimə hesabat vermədən, heç bir mükafat ummadan geniş coğrafiyada elm, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin səlahiyyətli elçisinə çevrilmişdi.

Opera Teatrının və filarmoniyanın direktoru olduğu dövrdə (1940-1941) sənət adamlarımızın Təbrizə ilk qastrol səfərini (1941) təşkil etmişdi.

Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinə rəhbərlik etdiyi (1968-1971) illərdə bu elm və mədəniyyət ocağının beynəlxalq əlaqələrinin xeyli genişlənməsinə, muzeyin yeni ekspozisiyalarla zənginləşməsinə və Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm tədqiqat-təqdimat mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə nail olmuşdu.

Azərnəşrin bədii ədəbiyyat şöbəsində müdir, "Gənc işçi" və "Ədəbiyyat qəzeti"nin məsul katibi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi, Azərbaycan Dövlət Universitetinin baş müəllimi, bu universitetdəki Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri və professoru kimi Abbas Zamanov həmişə fəallığı ilə seçilmiş, təşəbbüskarlığı ilə tanınmışdı.

O, filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan EA-nın (1983) və Türkiyə Dil Qurumunun (1971) müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi (1980), Türkiyənin Səlcuq və Konya Universitetlərinin fəxri professoru idi.

Abbas müəllim həm də Azərbaycanın elm tarixində, xüsusən də humanitar sahədə az-az təsadüf edilən bir nailiyyətə imza atmışdı. 1965-ci ildə, ömrünün nisbətən ahıl çağında "Sabir və müasirləri" mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasına görə Elmi Şuranın qərarı ilə ona namizədlik mərhələsini keçmədən birbaşa filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdi. Azərbaycandan gələn dissertasiyalara xüsusi "həssaslıqla" yanaşan keçmiş SSRİ Ali Attestasiya Komissiyası alimin əsərlərinin miqyas və əhəmiyyətini nəzərə alaraq Elmi Şuranın çıxardığı bu qərarla razılaşmalı olmuşdu.

Balaca boylu, tosqun kişi olan Abbas müəllim bəlkə də sırf zahiri əlamətlər baxımından qəhrəman ruhlu, döyüşkən və cəsarətli adam təsiri bağışlamırdı. Əslində isə bu ilkin təəvvür aldadıcı idi. Abbas Zamanovda hər qapını açmağa, hər məclisdə söz deməyə, taleyüklü işlərin məsuliyyəti altına girməyə artıqlaması ilə yetəcək təpər vardı. Lazımı məqamlarda qorxmadan sinəsini qabağa verməyi, köməyə ehtiyacı olanı, haqqı tapdananı müdafiə etməyi bacarırdı. Hadisələrin episentrində dayanmaqdan, ağsaqqal kimi irəli düşüb söz deməkdən heç vaxt çəkinmir, əksinə, alim və vətəndaş kimi bunu borcu, vəzifəsi sayırdı.

Ötən əsrin 60-cı illərində ermənilərin Naxçıvana əsassız iddiaları haqqında Elmlər Akademiyasının yüksək kürsüsündən ilk dəfə məhz Abbas Zamanov öz etirazını bildirmiş, ölkə rəhbərliyini və xalqı ayıq-sayıq olmağa, torpağın və millətin taleyi ilə bağlı bu məsələdə prinsipial mövqe tutmağa çağırırmışdı.

Milli teatr və mətbuatımızın yaradıcısı Həsən bəy Zərdabının məzarının Azərbaycanın Panteonunda - fəxri xiyabanda öz layiqli yerini tutmasının əsas səbəbkarlarından birinin Abbas Zamanov olduğunu yəqin ki, çoxları bilmir. 1907-ci il noyabrın 30-da Zərdabi o vaxtadək görünməmiş milli birlik hissi və böyük təntənə ilə Bibiheybətdəki Şıx qəbiristanlığında dəfn edilmişdi. Lakin 30-cu illərdə bu ərazidən yol çəkilməsi nəticəsində "Böyük Əkinçi"nin nəşinin qalıqları az qala gizli şəkildə şəhər qəbiristanlığına gətirilmiş, xanımı və məsləkdaşı Hənifə Abayeva-Məlikovanın məzarı yanında torpağa tapşırılmışdı. Üzərində heç bir nişanə, başdaşı olmadığından naməlum qəbrin yerini iki-üç nəfər yaxın adamdan başqa heç kəs bilmirdi.

Yalnız Abbas Zamanovun təşəbbüsü və görkəmli ziyalı, keçmiş Azərbaycan KP MK-nın katibi Ş.Qurbanovun yardımı ilə H.Zərdabinin xatirəsini əbədiləşdirməklə bağlı qərar qəbul ediləndə onun məzarının yerli-dibli yoxa çıxdığı bəlli olmuşdu. Abbas müəllim bir neçə ziyalı ilə birlikdə Həsən bəyin Azərbaycanda yeganə varisinin - qızı Qəriboltan Məlikovanın yanına getmişdi. Lakin ailələrinin başına açılan məşəqqətlərdən psixikası pozulan qadın onların nə məqsədlə gəldiyini eşidəndə bunu "Zərdabinin son izlərini də itirmək" cəhdi kimi başa düşmüş, əlinə keçəni qonaqların başlarına cırparaq onları evdən qovmuşdu.

Bəstəkar Rauf Hacıyevin anasının Zərdabi ailəsində böyüdüyünü, bu evdə etibar sahibi olduğunu öyrənən Abbas müəllim onun vasitəsilə məzarın sirrini öyrənməyə çalışmışdı. Böyük çətinliklər bahasına məqsədinə çatmışdı. Özü millətə sahib dursa da, qəbrinə sahib tapılmayan Həsən bəyin naməlum məzarının yerini öyrənmişdi. Həmfikirələrinin və tələbələrinin köməyi ilə orada aparılan qazıntı nəticəsində Zərdabinin nəşinin mühafizə edildiyi qutu aşkara çıxarılmış və bugünkü fəxri xiyabanda özünün üçüncü, həm də layiqli və əbədi yerini tapmışdı.

Bu yaxınlarda Əziz Şəriflə Abbas Zamanovun təxminən yarım əsrlik məktublaşmaları haqqında maraqlı yazı dərc etdirən tədqiqatçı Fərqanə Kazımovanın "Azərbaycan" jurnalındakı məqaləsindən Abbas müəllimin hələ 1969-cu ildə Hüseyn Cavidin məzarını axtarmaq fikrinə düşdüyünü oxudum və əsla təəccüblənmədim.

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasında və İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasında dəfələrlə onun xeyirxahlıqlarının şahidi olmuşdum. Sonralar İnstitutun elmi arxivini araşdırarkən Abbas müəllimin 1969-cu ildə Elmi Şuranın iclasında bir il əvvəl şah rejiminin gizli xəfiyyələri tərəfindən qətlə yetirildiyi güman olunan Cənubi Azərbaycan yazıçısı Səməd Behrəngidən, onun az qala bir roman miqyaslı "Balaca qara balıq" hekayəsindən söz açmasını, şəxsiyyətinin öyrənilməsinin, əsərlərinin çapının zəruriliyindən danışmasını əks etdirən maraqlı stenoqrafik hesabat oxudum. Səməd Behrənginin şəxsində Azərbaycanın böyük oğullarından birinə sahib çıxmaq - Abbas müəllimi ürək yanğısı ilə danışdıran hiss bu idi. Və ideoloji sayıqlığın tələblərinə ciddi əməl olunduğu həmin dövrdə belə mövzulara toxunmaq böyük vətəndaşlıq cəsarəti tələb edirdi.

1970-ci ildə Abbas müəllim o zaman tək-tək adamlara qismət olan Avropa səfərinə çıxmış, Parisdə olmuşdu. Fransa paytaxtında bilmirəm hansı yollasa Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1919-cu ildə Versal Sülh konfransına göndərilmiş nümayəndə heyətinin həyatdakı sonuncu üzvünü - Məhəmməd Məhərrəmovu axtarıb tapmışdı. Və məlum olmuşdu ki, yarım əsr əvvəl vətəni tərk edən eloğlusu ilə onu birləşdirən ümumi bir cəhət var - kitablara məhəbbət!

İrəvan quberniyasından Rusiya Müəssislər Məclisinə və Transqafqaz Seyminə nümayəndə seçilən Məhəmməd Məhərrəmov (1885-1982) Cümhuriyyət quruculuğuna töhfə verənlərdən, 1918-ci il mayın 28-də Misaqi - Millini - İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlardan biri idi. Azərbaycan Parlamentinin sosialist fraksiyasında təmsil olunmuşdu. 1918-ci ilin dekabrında Parlamentin qərarı ilə Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin müşaviri kimi Parisə - Versal Sülh konfransına göndərilmişdi. Cümhuriyyətin süqutundan sonra məhrumiyyətlərlə dolu siyasi mühacir həyatı yaşamağı bolşeviklərin hakimiyyəti altındakı Azərbaycana dönməkdən üstün tutmuşdu.

Parisdə kitabşünas-bukinist kimi tanınan Məhəmməd Məhərrəmov gözlənilməz qonağına ilk cümhuriyyətimizlə bağlı bəzi nadir nəşrlər bağışlamışdı. İş elə gətirmişdi ki, onlardan ikisini Abbas müəllim iştirakçısı olduğu və gözəl bir çıxış etdiyi doktorluq dissertasiyamın müdafiəsindən sonra hədiyyə kimi mənə vermişdi. Bunlar nümayəndə heyətimizin 1919-cu ildə Parisdə ingilis və fransız

dillərində çap edib yaydığı "Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının Paris Sülh konfransından tələbləri" broşuraları idi. Fransızca nəşrin iç səhifəsində Məhəmməd Məhərrəmovun ərəb əlifbası ilə avtoqrafı və imzası da vardı.

Hələ 1991-ci ildə "Tələbləri"-n ingilis mətnini Azərbaycan dilinə çevirmişdim. İlk cümhuriyyətimizin tarixinə marağın çox böyük olduğu həmin dövrdə tərcüməni Akademiyanın mətbəəsində litoqrafik üsulla kitabça şəklində çap etmişdik. İndi də həmin kitabçanın bir neçə yüz nüsxəlik "tirajının" Azadlıq meydanındakı mitinglərin birində necə sürətlə yayıldığını qürur hissi ilə xatırlayıram. 2008-ci ildə isə Azərbaycanın haqq səsi olan bu mühüm tarixi sənədi Azərbaycan dilinə tərcüməsi, habelə ingilis və fransız mətnləri ilə birlikdə "Azərbaycan Paris Sülh konfransında" adlı kitabda çap etdirmək mənə müyəssər oldu.

Heç vaxt bu barədə danışmasa da, Abbas Zamanov ilk cümhuriyyətimiz haqqında onilliklər boyu xalqdan gizlədilən həqiqətləri Azərbaycana ilkin gətirən ziyalı və ictimai xadimlər sırasında idi. Bütün "köhnə kişilər" kimi onilliklər boyu xalqdan gizlədilən çox şeylərdən xəbərdar idi. Amma təəssüf ki, bu barədə açıq danışmağın mümkün olduğu günlərə qədər yaşaya bilmədi...

Məhəmməd Məhərrəmov gəldikdə isə o, Abbas müəllimin sayəsində hətta SSRİ Xarici Ölkələrlə Dostluq və Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin xatirə medalı ilə təltif olunmuşdu. Azərbaycanlı siyasi mühacir bu mükafata son dərəcə nadir bir nəşri - A.Gertsen və N.Oqaryovun 1857-1865-ci illərdə Londonda, "Azad mətbəə"də nəşr etdirdikləri həftəlik "Kolokol" qəzetinin komplektini və məşhur rus yazıçısı A.İ.Gertsenin XIX yüzillikdə İsveçrədə çap olunan nadir cildlərini Moskvadakı keçmiş Lenin kitabxanasına bağışlaması sayəsində layiq görülmüşdü.

Mənim xatırladığım Abbas müəllim həmişə axtarışda idi. Xüsusilə xaricdəki Azərbaycan nəşrləri ilə maraqlananlar onun məsləhət və yardımlarına daha çox ehtiyac duyurdular. Yadımdadır, 1991-ci ildə ilk dəfə Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunda Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii irsinə dair beynəlxalq konfrans keçirmək istəyəndə vətəndən uzaqda yaranmış söz sənətimizin əksər nümunələri və tanınmış simaları haqqında məlumatları Abbas Zamanovdan aldım. Məlum oldu ki, o, hələ 60-cı illərdən etibarən yasaq və qadağaların bütün xofuna baxmayaraq, mühacir müəlliflərin özləri, yaxud ailə üzvləri ilə əlaqə saxlayır, kitab mübadiləsi edirmiş. O, yüzlərlə ünvana qəzet və kitab göndərdiyi kimi, çoxsaylı mənbələrdən də məktub, məlumat alırdı. Bəzi alimlərimiz və yazıçılarımız hətta özlərinin xaricdə çap olunan əsərləri, yaxud yaradıcılıqları ilə bağlı resenziyalar, rəylər haqqında ilk xəbəri çox vaxt Abbas müəllimdən eşidirdilər.

Hər şeyə qadir internetin məsafə və zaman hissini aradan qaldırdığı dövrdə bəlkə də Abbas Zamanovun gördüyü işlərin miqyası çağdaş tədqiqatçılara qeyri-adi görünməyə bilər. İndi google-də axtarış verib bir neçə dəqiqənin içərisində tapdığımız məlumatları bir neçə il əvvəl bəlkə də aylarla davam edən yazışmalar nəticəsində əldə etmək mümkün idi. Abbas müəllim ömrünün onilliklərini, habelə o qədər də çox olmayan məvacibinin mühüm hissəsini bu işə sərf etmiş elm fədailərindən idi. Və həmişə bundan həqiqi bir zövq almışdı.

Nə dərəcədə həqiqət olduğunu bilmirəm, ədəbiyyatçılar mühitində danışdırlar ki, Mirzə Cəlil irsinin mahir bilicisi Abbas müəllimin dissertasiya müdafiəsi zamanı Elmi Şura üzvlərindən kimsə ona gülünc sual vermiş, Cəlil Məmmədquluzadənin gizli imzalarından birini deməsinə tələb etmişdi. Abbas müəllim tələbə auditoriyası ilə dissertasiya müdafiəsini qarışıq salan, sualını kimə ünvanladığını unudan həmkarının düz gözlərinin içinə baxaraq bir kəlmə ilə "Zırrama" demişdi. Cavabın həm müstəqim, həm

də məcazi mənada dəqiqliyi şübhə doğurmadığından özünü göstərmək fikrinə düşmüş "alim" susmağa məcbur olmuşdu.

Əziz Şərifin dostuna yazdığı məktublardan birindəki "Biz hələ Hacı Həsən ("Ölülər" tragikomediyasının qəhrəmanlarından biri -V.Q) donundan çıxmamışıq, aramızda zırramalar istədiyin qədərdir. Bir sürü doktor və namizədimiz olduğu halda alimimiz az, çox azdır" - sözləri də dolayısı ilə dillərdə dolaşan bu ibrətamiz əhvalatın həqiqiliyini təsdiq etməkdədir.

Həmin "azların" sırasında isə Abbas müəllimin çox önəmli, həmişə görünən yeri var.

Vilayət Quliyev,
professor

Ədəbiyyat qəzeti.- 2012.- 9 noyabr.- S.4.